

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.51>

ІНОЗЕМЦІ ТА ОСОБИ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА ЯК УЧАСНИКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Нестерцов Д.І.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0009-0001-4467-1565
e-mail: dimanestertsov@gmail.com

Нестерцов Д.І. Іноземці та особи без громадянства як учасники кримінального провадження.

У статті розглядається зміст понять «іноземець» та «особа без громадянства» у кримінальному провадженні. Дослідження побудовано на аналізі національного законодавства та наукових підходів, що були сформульовані ще за часів дії кримінально-процесуального кодексу України 1960 р., та здобули сучасної актуальності у зв'язку з прийняттям низки кардинально нових законів, зокрема і кримінального процесуального законодавства України у 2012 р. Автором статті аналізується зміст сформульованих раніше наукових положень, що не знайшли визнання та підтвердження на законодавчому та практичному рівнях.

Стаття має свою структурованість, відповідно до якої відбувається аналіз національного законодавства, що втратило чинність (з урахуванням змін, що були внесені), обмірковуються норми чинного законодавства, що безпосередньо регулюють питання щодо перебування іноземців та осіб без громадянства на території України. Окрім того, здійснюється порівняння норм кримінальних процесуальних кодексів інших країн, що закріплюють положення щодо можливості здійснення кримінального провадження відносно до іноземців та осіб без громадянства. А також аналізується зміст відповідних положень чинного кримінального процесуального законодавства України щодо участі іноземців та осіб без громадянства у кримінальному провадженні. Визначається, що такі особи можуть бути як суб'єктами вчинення кримінального правопорушення, так і особами, щодо яких вчинено кримінальне правопорушення та яким завдано моральної або матеріальної шкоди.

Автор доходить висновку, що під «іноземцем» у кримінальному провадженні, слід розуміти таку особу, яка не є громадянином України, але є громадянином (підданим) іншої держави або держав, а «особу без громадянства» слід визнавати як таку, – яка не є громадянином жодної із держав в силу різних підстав, але які тимчасово або постійно перебувають на території України, які вчинили кримінальне правопорушення, або зазнали шкоди у наслідок вчинення щодо них кримінального правопорушення, у зв'язку з чим такі особи набувають відповідного процесуального статусу та наділяються відповідними правами та обов'язками в межах кримінального провадження.

Ключові слова: іноземець, особа без громадянства, кримінальне провадження, досудове розслідування, учасники кримінального провадження, кримінальне процесуальне законодавство

Nestertsov D.I. Foreigners and stateless persons as participants in criminal proceedings.

The article discusses the meaning of the concepts of «foreigner» and «stateless person» in criminal proceedings. The study is based on the analysis of national legislation and scientific approaches that were formulated during the validity of the Criminal Procedure Code of Ukraine in 1960, and have acquired modern relevance in connection with the adoption of a number of radically new laws, including the criminal procedural legislation of Ukraine in 2012. The author of the article analyzes the content of previously formulated scientific provisions that have not been recognized and confirmed at the legislative and practical levels.

The article has its own structure, according to which the analysis of the national legislation that has become invalid (taking into account the changes that have been made) is considered, the norms of the current

legislation that directly regulate the issue of the stay of foreigners and stateless persons on the territory of Ukraine are considered. In addition, a comparison of the norms of criminal procedure codes of other countries, which enshrine provisions on the possibility of conducting criminal proceedings against foreigners and stateless persons, is carried out. It also analyses the content of the relevant provisions of the current criminal procedure legislation of Ukraine regarding the participation of foreigners and stateless persons in criminal proceedings. It is determined that such persons can be both subjects of a criminal offense and persons against whom a criminal offense has been committed and who have suffered moral or material damage.

The author concludes that in criminal proceedings, a «foreigner» should be understood as a person who is not a citizen of Ukraine but is a citizen (subject) of another state or states, and a «stateless person» should be recognized as a person who is not a citizen of any state for various reasons but who are temporarily or permanently residing in Ukraine, who have committed a criminal offence or suffered harm as a result of a criminal offence committed against them, in connection with which such persons acquire the relevant procedural status and are granted the relevant rights and obligations within the framework of criminal proceedings.

Key words: foreigner, stateless person, criminal proceedings, pre-trial investigation, participants in criminal proceedings, criminal procedural legislation.

Постановка проблеми. Дослідження щодо здійснення досудового розслідування кримінальних проваджень за участю іноземців та осіб без громадянства можна поділити на два глобальні періоди – за часів дії кримінально-процесуального законодавства України 1960 р. та після прийняття чинного Кримінального процесуального кодексу України у 2012 р.

Такий поділ є важливим у широкому розумінні реалізації пріоритетних напрямів євроінтеграційних процесів, приведення національного законодавства у відповідності європейським стандартам. У більш вузькому розумінні, урахування положень кримінально-процесуального законодавства України 1960 р. та чинного КПК України 2012 р., визначають контекст парадигми щодо подолання проблем аналізованої теми, а також сучасних пріоритетів наукових та практичних пошуків щодо належної реалізації норм чинного законодавства, в основу яких покладається захист прав, свобод та законних інтересів людини.

Здійснюваний аналіз літературних джерел загальнотеоретичного спрямування, вивчення спеціальної юридичної літератури монографічного рівня, обмірковування окремих положень, що висвітлені в наукових статтях стосовно питань здійснення досудового розслідування кримінальних проваджень, учасниками яких є іноземці та особи без громадянства, надає нам можливість констатувати, що означені питання, попри чітку міжгалузевість, переважно вирішувалися у кримінологічному та криміналістичному напрямках.

Натомість у кримінальному процесуальному аспекті лише окремі дослідження були присвячені аналізу та спробам подолати проблеми у роз'ясненні процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства у кримінальному провадженні або були зосереджені на розгляді питань стосовно міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні чи використання доказів, отриманих на території інших країн, що лише дотично пересікалися в окремих питаннях, пов'язаних з особами, представниками інших країн.

Стан опрацювання проблематики. Варто зазначити, що більшість змістовних досліджень у напрямі означеної теми було здійснено до прийняття чинного Кримінального процесуального законодавства України у 2012 р. В межах дії Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р., у напрямі тогочасних досліджень, окремими науковцями та дослідниками були здійснені спроби надати визначення змісту поняття «іноземець» та «особа без громадянства», означити кримінальний процесуальний статус іноземця та особи без громадянства у кримінальному провадженні, зокрема, на початку досудового розслідування, під час проведення слідчих дій чи оперативно-розшукових заходів щодо іноземців та осіб без громадянства або за їх участю, застосування заходів примусу та, зокрема, притягнення їх до відповідальності у разі встановлення вини таких осіб у кримінальній справі (звернемо увагу, що тут вжито саме термінологію кримінально-процесуального законодавства 1960 р.). Зокрема, серед вчених, інших дослідників, наукові інтереси яких були прямо чи опосередковано присвячені кримінальному процесуальному статусу, проблемам реалізації прав та обов'язків іноземців та осіб без громадянства, як учасників кримінального провадження, слід виокремити П.Г. Назаренко, О.А. Калганову, С.С. Кудінову, Ю.М. Чорноус, Р. Шай, О.О. Кочуру та ін.

Метою статті є на підставі аналізу національного законодавства, зокрема, кримінального процесуального закону України, визначити такі поняття «іноземець» та «особа без громадянства».

Виклад основного матеріалу. Як відомо, чинним кримінальним процесуальним законодавством не закріплюються прямі норми, що чітко пояснюють зміст статусу іноземців та осіб без громадянства у кримінальному провадженні, на будь-якій з його стадій. Окрім того, у ст. 3 КПК 2012 р, серед інших термінів, що вживаються у сучасному кримінальному процесі, законодавець також не надає визначення цим поняттям. Що, у свою чергу, на думку багатьох дослідників, породжує складнощі під час прийняття відповідних кримінальних процесуальних рішень слідчими, детективами, дізнавачами, прокурорами та, зокрема, здійснення процесуальних дій у таких кримінальних провадженнях. А також безпосередньо впливає на проведення належного та ефективного досудового розслідування. Тож, проаналізуємо національне законодавство щодо означених питань та спробуємо з'ясувати необхідність такого визначення на рівні кримінального процесуального законодавства України.

Зважаючи на сучасні реалії, на побутову рівні, розуміння таких термінів, як «іноземець» та «особа без громадянства» для більшості пересічних громадян не є складними у сприйнятті та розумінні, як особи, яка є громадянином іншої країни, або позбавлена такого громадянства з певних причин та тимчасово або постійно проживає на території України. Однак, таке усвідомлення не сприяє належному розумінню процесуального статусу таких осіб у разі вчинення ними кримінального правопорушення або коли, вони безпосередньо зазнають шкоди, у зв'язку вчиненням щодо таких осіб кримінального правопорушення. Розуміння «іноземців» як осіб, які прибули з іншої держави до певної країни, а от «особа без громадянства» – це особа, яка позбавлена громадянства певної країни. Проте, на соціально-політичному рівні відбувається визначення мети та цілей прибуття іноземців до країни, громадянами якої вони не являються, що у свою чергу конкретизує статус іноземця. І, зокрема, порушення, у певній сфері, встановлених відповідною державою правил перебування на цій території, є підставою для наділення іноземця іншим окремим відповідним статусом.

Досліджуючи правовий статус іноземців, як суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, П.Г. Назаренко свого часу виокремлював «умовну класифікацію іноземців» наступним чином, зазначаючи, що є особи які: «1) іноземці, які постійно проживають на території України; 2) іноземці, які іммігрували в Україну для тимчасового працевлаштування (трудові мігранти); 3) іноземці, які тимчасово прибули на територію України; 4) іноземці, які мають дипломатичний або консульський імунітет та привілеї; 5) біженці; 6) нелегальні мігранти» [8, с. 8]. Зазначений поділ вважаємо доволі умовним, адже він є загальним та таким, в якому прослідковується спеціальний напрям, що не дозволяє чітко зрозуміти кримінальний процесуальний статус таких учасників кримінального провадження.

Проте, науковець надає також визначення таким поняттям як «іноземний громадянин» та «особа без громадянства» указуючи, що іноземним громадянином є будь-яка фізична особа, яка перебуває на території України або за її межами та яка вступає в правовий зв'язок з Українською державою, але не є громадянином України й має достовірне підтвердження своєї належності до громадянства іншої держави. У свою чергу, під особою без громадянства П.Г. Назаренко розуміє будь-яку фізичну особу, яка перебуває на території України або за її межами, яка вступає в правовий зв'язок з Українською державою, але не належить до громадянства будь-якої держави [8, с. 8]. Таке розуміння термінів «іноземець» та «особа без громадянства» є загальним та прийнятним для їх визначення на загальнодержавному рівні, але не дозволяє розкрити кримінальний процесуальний статус таких осіб, зокрема, не окреслює орієнтовне коло їх прав та обов'язків, у кримінальному провадженні під час досудового розслідування.

Аналізуючи інші підходи до розуміння цих питань стає зрозумілим, що інколи дослідники не приділяють увагу визначенню таких термінів як «іноземець» та «особа без громадянства» у кримінальному провадженні, а безпосередньо розглядають статус таких осіб у кримінальному провадженні та нормативно-правове забезпечення прав і законних інтересів іноземних громадян у кримінальному судочинстві. Так, зокрема, О.А. Калганова, обґрунтовує положення про те, що «у судочинстві іноземці як учасники процесу користуються такими самими процесуальними правами, що й громадяни України, тому правовий статус іноземних громадян у кримінальному процесі України визначається, перш за все, тим обсягом прав, обов'язків і законних інтересів, який містить в собі кримінально-процесуальний закон» [6, с. 11]. Ми погоджуємося з твердженням

дослідниці, попри те, що подібне визначення не надає прямого тлумачення терміну «іноземець», але наближає до розуміння того, що у кримінальних провадженнях за участю таких осіб, їх права та обов'язки автоматично набуваються у кримінальному провадженні, з початком досудового розслідування, тобто внесення відомостей до ЄРДР відповідно до вимог, що закріплені у ч. 1 ст. 214 КПК України. Далі ми проаналізуємо окремі положення чинного кримінального процесуального законодавства на підтвердження тези О.А. Калганової.

У більш пізніх дослідженнях щодо розслідування злочинів за участю іноземців серед інших, зокрема, С.С. Кудінов констатував про те, «що термін «іноземець» широко вживається у наукових виданнях, навчальній літературі, в низці нормативних документів його зміст однозначно до тепер не визначений» [7, с. 27]. Дослідник розглядає цей термін у широкому та вузькому значеннях. При цьому зазначаючи, що у вузькому розумінні зміст поняття «іноземець» розкривається через усвідомлення громадянства іншої держави у таких осіб. А у широкому значенні – іноземцями вважаються усі особи, що перебувають на території певної держави і не мають її громадянства (громадяни інших держав, особи без громадянства, біженці). Ми підтримуємо твердження науковця, який також наголошує, що «визначення будь-якого поняття, а надто юридичного, має велике практичне значення та виконує не тільки інформаційні, але і правові функції, особливо під час розслідування кримінальної справи» [7, с. 27].

Як уже неодноразово нами зверталася увага, визначення таких термінів як «іноземець» та «особа без громадянства» відсутні у кримінальному процесуальному законодавстві, зокрема в ст. 3 КПК, що надає визначення основних термінів. Необхідність процесуального роз'яснення та розуміння цих понять сьогодні набуває своє актуальності через значну сукупність факторів, зокрема, у зв'язку з повномасштабним вторгненням військ Російської Федерації на територію суверенної, демократичної, самостійної держави Україна та вчинення таким злочинним елементом не тільки міжнародних злочинів, а й беззаперечно діянь, що є кримінально-караними на території України. У цьому контексті слід звернути увагу, що разом з військовими армії РФ на територію України також прибувають найманці РФ з інших країн, які вчиняють не тільки воєнні злочини, а й інші кримінальні правопорушення. У зв'язку з чим, внесено низку змін до окремих положень чинного кримінального процесуального законодавства, з метою можливості здійснення різних процесуальних дій та заходів щодо таких осіб, зокрема, початку досудового розслідування, здійснення затримання, проведення слідчих (розшукових) дій та ін.

Зважаючи на зазначене, проаналізуємо чинне законодавство щодо визначення таких понять як «іноземець» та «особа без громадянства» та спробуємо надати власне визначення цим категоріям.

В Основному Законі – Конституції України, у ст. 26 значиться, що «Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом» [1]. Так, Конституцією України гарантовані іноземцям та особам без громадянства певні та обов'язки, Основний Закон не визначає ці терміни, що породжує необхідність їх глибшого аналізу.

Закріплення указаних вище прав, свобод, інтересів та обов'язків іноземців та осіб без громадянства створили передумови для гармонізації законодавства, зокрема, окремих законодавчих норм, не тільки на національному рівні, а й у відповідності до міжнародних стандартів.

Так, більш ранніми законодавчими актами визначалося, зокрема, ЗУ «Про правовий статус іноземців» від 4 лютого 1994 р., що «іноземцями визнаються іноземні громадяни – особи, які належать до громадянства іноземних держав і не є громадянами України, та особи без громадянства – особи, які не належать до громадянства будь-якої держави» (ст. 1 ЗУ «Про правовий статус іноземців») [4].

У більш пізній редакції цього нормативно-правового акту, після внесення змін до ст. 1 законодавець закріпив, у абз. 1 ст. 1 ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», що «іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав» [5], а у абз. 2 ст. 1 Закону, цієї ж редакції, визначив, що особою без громадянства є «особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином» [5]. Окрім того, законодавець в абз. 3 ст. 1 ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» указав на документ, що посвідчує належність особи до певної країни, закріпивши наступне визначення, що «паспортний документ – національний паспорт або документ, який його замінює».

Проте, у прямому зв'язку із завданнями щодо удосконалення законодавства України у сфері міграційних процесів, закріплення правового статусу іноземців та осіб без громадянства відповідно до міжнародних стандартів у сфері прав людини, а також у зв'язку з необхідністю виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України [13] – постала необхідність прийняття кардинально нового Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», з урахуванням обраних напрямів розвитку держави.

Відтак, було прийнято ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р., в якому законодавець надав більш широке визначення терміну «іноземець», у порівнянні з попереднім, яким визначається, що «іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав» (п. 6 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства») [3]. У свою чергу, «особою без громадянства» визнається «особа, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою в силу дії її закону» (п. ч. 1 ст. 1 ЗУ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства) [3]. Однак, С.С. Кудінов свого часу зауважив, що такий підхід законодавця є не досить вдалим, адже, на думку дослідника щодо цього питання, він викликає низку криміналістичних та процесуальних проблем чи складнощів у кримінальному провадженні, учасниками яких є іноземці [7, с. 28]. На наше переконання таке твердження є не зовсім доречним, адже таким шляхом законодавець означив правовий статус цих осіб виключно на державному рівні, що, у свою чергу, і не повинно характеризувати коло кримінальних процесуальних прав та обов'язків таких осіб, зокрема, й у криміналістичному напрямі. Набуття іноземцем чи особою без громадянства кримінальних процесуальних прав та обов'язків можливе лише за умови потрапляння таких осіб у «сферу кримінальних процесуальних відносин», що виникають з моменту вчинення ними кримінального провадження, або коли щодо них вчинено кримінальне правопорушення.

Водночас, указана вище критика законодавчого підходу щодо визначення понять «іноземець» та «особа без громадянства» стає зрозумілою, коли проаналізувати кримінальне процесуальне законодавство інших країн (ми не будемо аналізувати численні кримінальні процесуальні кодекси, лише звернемо увагу на деякі, зокрема, ті що можна знайти на офіційних сайтах відповідних країн у перекладі). Безпосереднє ознайомлення зі змістом окремих статей відповідних кримінальних процесуальних законів надає підстави стверджувати, що законодавці окремих країн прямо вказують на можливу участь іноземців у кримінальному провадженні. Однак, у жодному з проаналізованих кодексів ми не знайшли кримінальне процесуальне визначення термін «іноземець» та «особа без громадянства». Зокрема, кримінальне процесуальне законодавство Республіки Казахстан, Республіки Киргизстан та Республіки Молдова має пряму вказівку, що кримінальне провадження щодо іноземних громадян та осіб без громадянства здійснюється відповідно з положеннями відповідного кримінального процесуального кодексу (ч. 1 ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Казахстан [10]; ч. 1 ст. 5 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Молдова [12]; ч. 1 ст. 5 Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Вірменії [9]), якщо міжнародними договорами про взаємну правову допомогу не передбачено інше (ч. 1 ст. 4 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Киргизстан [11]). Видеться, що не варто засуджувати такий підхід, адже він є доволі вдалим через чіткість конструкції, тобто означення таких ймовірних учасників кримінального провадження як іноземці та особи без громадянства, а також прогнозування здійснення кримінального провадження щодо них за правилами відповідного кримінального процесуального законодавства.

Проте, в контексті євроінтеграційних процесів, гармонізації національного законодавства у відповідності до європейських стандартів щодо захисту прав людини (не тільки громадянина), розмежування функцій органів досудового розслідування, підвищення ефективності судочинства, у кардинально новому (у порівнянні з Кримінально-процесуальним кодексом України 1960 р.) Кримінальному процесуальному законі 2012 р. з'являються відповідні норми (поряд з іншими), що спрямовані саме на реалізацію означених перед державою завдань. Про це свідчить, зокрема, ч. 1 ст. 6 «Дія Кодексу за колом осіб» КПК України 2012 р., в якій законодавець закріпив, що кримінальне провадження за правилами КПК України 2012 р. здійснюється щодо будь-якої особи, крім випадків, передбачених ч. 2 ст. 6 КПК України 2012 р. [2].

Відтак, спірність питання, що терміни «іноземці» та «особи без громадянства» потребують понятійного визначення та відповідного впровадження у чинне кримінальне процесуальне законодавство, для забезпечення кримінальних процесуальних або криміналістичних, чи то вза-

галі кримінологічних, завдань певним чином нівелюються. Оскільки, із положення ч. 1 ст. 6 КПК України очевидно, що для законодавця, в межах розпочатого досудового розслідування у кримінальному провадженні, громадяни України, іноземці та особи без громадянства – є рівними в процесуальних гарантіях дотримання їх прав, свобод та інтересів, з урахуванням положень ст. 2 КПК України [2] щодо того, що кожен хто вчинив кримінальне правопорушення має бути притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, із застосуванням належної правової процедури, а окрім того жодна особа не може бути піддана необґрунтованому процесуальному примусу. Проте, варто також відзначити, що інколи іноземці набувають більше прав через необхідність забезпечення таким особам права на залучення перекладача та переклад документів, наявності імунітетів, забезпечення вимог, що передбачені міжнародними договорами про надання допомоги тощо.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, з урахувань положень, закріплених в чинному кримінальному процесуальному законодавстві та ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», що під «іноземцем» у кримінальному провадженні, слід розуміти таку особу, яка не є громадянином України, але є громадянином (підданим) іншої держави або держав, а «особу без громадянства» слід визнавати як таку, – яка не є громадянином жодної із держав в силу різних підстав, але які тимчасово або постійно перебувають (вважаємо за доречне вжити саме «перебуває», що одночасно може характеризувати як часову короткостроковість знаходження на території України, так і проживання протягом певного строку) на території України, які вчинили кримінальне правопорушення, або зазнали шкоди у наслідок вчинення щодо них кримінального правопорушення, у зв'язку з чим набувають відповідного процесуального статусу та наділяються відповідними правами та обов'язками в межах кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text>.
4. Про правовий статус іноземців: Закон України від 04 лютого 1994 р. № 3929-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3929-12/ed19940204#Text>
5. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 04 лютого 1994 р. 3929-XII. В редакції Закону від 06 лютого 2003 р. № 506-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3929-12#Text>
6. Калганова О.А. Процесуально-правові засади участі іноземних громадян у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Київ. 2007. 25 с.
7. Кудінов С.С. Розслідування злочинів, пов'язаних участю іноземців: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2012. 196 с.
8. Назаренко П.Г. Особливості провадження досудового слідства у кримінальних справах за участю іноземців: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Харків, 2006. 19 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000245781>.
9. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Вірменії. Գրեական Դատախառնության Բնագիրքի օրենսդրության: Ընդունվել է 01.07.1998 № 3Р-248. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1450&lang=arm&enc=utf8&sel=show>.
10. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Казахстан. Қазақстан Республикасының Лылмыстық-процестік кодексі № 231-V ҚРЗ, 2014 жылғы шілденің 4-і. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575888&doc_id2=31575888#activate_doc=2.
11. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Киргизстан. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-Жаза Процессуалдык Кодекси 2021-жылдын 28-октябры № 129. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/112308/edition/37943/kg>.

12. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Молдова. Cod procedură penală al Republicii Moldova din 14 martie 2003 nr. 122-XV. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=120596&lang=ru.
13. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 26 травня 2011 р. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=8570&skl=7.